

ŽÁHR JAKO VÝRAZOVÝ PROSTŘEDEK TEXTU

(Teze k problému alegorie a pamfletu)

Jiří Pavelka (Brno)

Lidská civilizace dala vznik stovkám jazyků, odlišujících se navzájem výstavbovou strukturou, anebo - jinak řečeno - gramatikou. Každý z těchto jazyků - znakových systémů plní v příslušné komunitě konkrétní společenské funkce. Současný stav řady jazyků je významně podmíněn a formován skutečností, že tyto jazyky se účastní (někdy také pouze v roli tzv. zástupného znakového systému) procesu umělecké komunikace a že stojí v základě literatury a písemnictví.

Nejen každý z kulturních jazyků, ale také každá národní literatura má svou pevně stanovenou výstavbovou strukturu, svou "gramatiku"; tu ovšem popisuje literárněvědná disciplína poetika anebo - přesněji - teorie výstavby literatury. Gramatika jazyka a "gramatika" literatury jsou dvě znakové struktury, utvářející se v prostoru komunikační aktivity člověka, struktury, které mají charakter průniku. Výstavbová struktura literatury a jazyka nejsou útvary identické, i když jsou propojeny četnými vazbami, ani statické, neboť se vyvíjejí v závislosti na společenském kontextu, v jehož rámci jazykový a literární znakový systém funguje. Gramatika jazyka a "gramatika" literatury jako vědecké disciplíny popisují onu složku literární komunikace, která má charakter komunikačního kódu. Gramatika jazyka na rozdíl od "gramatiky" literatury představuje více méně autonomní systém, vázaný na konkrétní národní, jazykovou oblast. "Gramatika" literatury má obecnější charakter, neboť překračuje hranice národní literatury. V jednotlivých národních literaturách jsou totiž často užívány tytéž výstavbové mechanismy, postupy a formy. Výstavbové zákonitosti literatury odhalované disciplínou "gramatika" literatury sblíží, spojují oblasti komunikační jazykové aktivity, představují metaznakový systém, utvořený na půdorysu literárních projevů zakládajících se na odlišných jazykových znakových systémech.

Základními kategoriemi teorie výstavby literatury jsou výrazový prostředek a výrazová forma. Výrazový prostředek je možné považovat za izolovaný výstavbový mechanismus či konstrukční princip gramatiky literatury, výstavbovou formu za konvencionalizovaný způsob užití konkrétních výrazových prostředků v přesně vymezeném textovém

prostoru, tedy za paradigmatickou úroveň analýzy literární struktury.

Krásná literatura existuje, tzn. vzniká a je konzumována díky obecně platným, konvencionalizovaným zákonům, díky "paradigmatico" výstavbových prostředků literatury, kterou si lze - obecně řečeno - představit jako Mendělejevovu tabulku, periodickou soustavu prvků, kde vlastnosti základních prvků literatury, výrazových prostředků textu, jsou dány jejich místem v systému; ovšem nejen v závislosti na jednom faktoru, na protonovém čísle jako u chemických prvků, ale na několika faktorech. Tuto představu lze dále rozšířit. Literární dílo lze chápat jako chemickou sloučeninu, která má své protony, neutrony, elektronové obaly, atomová jádra, molekuly, ionty, krystalové mřížky anebo lépe: výrazové prostředky textu (literatury) které většinou izolovala a definovala klasická poetika, plní vzhledem k výstavbě literárního díla funkci protonů, neutronů, elektronových obalů, atomových jader apod. Soustavu výrazových prostředků textu se pokouší popsat teorie výrazových prostředků textu jako jedna ze základních, v současné době se konstituujících subdisciplin teorie výstavby literatury, která opět představuje jednu z disciplin teorie literatury. V daných souvislostech je nezbytné klást otázku, jaké místo má v tomto systému kategorie žánru.

V nejnovějších slovanských poetikách a teoriích literatury je literárním žánrům vědy věnována zevrubná pozornost v rámci samostatných kapitol. Např. Hrabákova Poetika (1973) se uzavírá výkladem Literárních žánrů (název třetí části, následující po Obecném úvodu a druhé části nazvané Prvky a výstavba uměleckého díla), Zarys poetyki (1978, 3. vyd.) E. Miodońské-Brookes, A. Kulawika a M. Tatary naopak výkladem Žánrové problematiky začíná; žánry se zabývají také šife koncipované práce sovětské proveniencie, Teorija literatury (1978) G. N. Pospělova, popř. Teorija literatury (1977) N. A. Guljaeva. Ve všech uvedených případech je výzkum žánrové problematiky přidělen samostatné literárněvědné disciplíně genologii, která definuje základní genologické kategorie a systematizuje žánrové formy. Genologie je zde považována - obdobně jako versologie - za jednu ze základních disciplin teorie literatury. V oboru dané úvahy lze říci, že kategorie genologie i versologie představují výrazové prostředky anebo výrazové formy, takže lze předpokládat jejich místo v soustavě výrazových prostředků textu.

Dosud zůstává otázka kritérií otevřena, podle nichž by bylo

možné klasifikovat výrazové prostředky textu. Z těchto důvodů předkládám vlastní řešení. Vyhodnocení množiny poetikami identifikovaných prostředků textu ukázalo, že by bylo možné je uspořádat vzhledem ke dvěma liniím, vzhledem k jejich konstrukční ose (horizontální linie) a vzhledem k úrovni, na níž se v rámci literární struktury manifestují (vertikální linie). Dalším klasifikačním kritériem se stává funkční uplatnění výrazových prostředků v kontextu výrazových forem.

Horizontální klasifikační linie umožňuje rozčlenit výrazové prostředky textu do devíti základních skupin. První skupinu tvoří mikrokompoziční výrazové prostředky (např. řečnické figury, přímá, polopřímá a nepřímá řeč), druhou skupinu inverzní výrazové prostředky (např. anagram, anastrofa, inverze, enallaga, metabola, chiasmus), třetí skupinu repetentní výrazové prostředky (např. tautogram, eufonie, tautacismus, aliterace, rým, rytmus, polysyndeton, epanalepse, paralelismus), čtvrtou skupinu deformující výrazové prostředky (např. metagram, diastola, systola, neologismy, metaplasma, zeugma, syntaktická kontaminace), pátou skupinu kryptografické výrazové prostředky (např. akrostich, chronogram, onomatopoeie). Tyto skupiny výrazových prostředků spadají z hlediska klasické poetiky do oblasti figur; následující tři skupiny: perifrastické výrazové prostředky (např. metafráze, pleonasmus, antomázie), metaforické výrazové prostředky (např. personifikace, naturifikace, animizace, synestézie, oxymoron, metonymie, synekdocha) a symbolické výrazové prostředky, do oblasti tropů. Předpokládám že dále nutné makrokompoziční výrazové prostředky, popisované a systematizované teorií tematické výstavby díla (ich-forma, er-forma, hrdina, fabule, syžet).

Výše jmenovaných devět skupin výrazových prostředků textu funguje v závislosti na gramatických (jazykové gramatických) a lexikálně selekčních výrazových prostředcích systematizovaných gramatikou, lexikografií a sémantikou vědy, které mají charakter nutných předpokladů literární komunikační aktivity. Účast oněch devíti výrazových prostředků textu v procesu literární komunikace není obligátní, ale pouze příležitostná.

Vertikální klasifikační linie diferencuje výrazové prostředky podle toho, na které úrovni, na kterém výstavbovém plánu literárního díla se mohou uplatňovat, zdali na grafickém, fonologicko-fonetickém, lexikálně syntagmatickém, syntaktickém, hypersyntaktickém nebo textovém. Obdobným způsobem lze také klasifikovat výrazové formy. Ve formě refrénu na textovém plánu se uplatňují zejména makrokompoziční a repetentní výrazové prostředky, ve formě takzvané palindrom se obvykle na syntaktickém plánu uplatňují kryptografické výrazové prostředky, ve formě přirovnání nebo v perifrastickém epitetu se uplatňují perifrastické výrazové prostředky. Nejobtížnější se jeví klasifikace metaforických forem, ovšem i pro tuto oblast platí, že mají paradigmatický charakter (srov. J. Pavelka, Anatomie metafor, Brno, 1982).

I když již máme k dispozici odborné práce podávající výklad symbolu z dialekticko-materialistických pozic (srov. A. F. Losev, Problema simvola i realizičeskoje iskusstvo, Moskva 1976), poeti-

ka blíže nediferencovala symbolické výrazové prostředky. K dispozici tedy máme spíše klasifikace symbolu jako formy z hlediska funkce, které může v literární komunikaci plnit, než jeho výstavbu. V literatuře se setkáváme v zásadě se dvěma typy symbolů: symbolem konvencionalizovaným, uplatňujícím se na lexikálně-syntagmatickém plánu literárního díla, a symbolem literárním s polem působnosti od syntaktického do textového plánu. K uplatnění konvencionalizovaného symbolu dochází v situacích, kdy u lexikální jednotky označující předmět objektivní reality je v procesu literární komunikace denotován nikoli pouze tento předmět, ale vyjadřuje se také symbolický význam, který byl tomuto předmětu v procesu společenské praxe přiřazen. Např. u slov "rudý praporek", "ruce", "trůn" může dojít k aktualizaci lexikalizovaného symbolického významu, neboť v lidském světě předměty, k nimž význam daných slov odkazuje, plní funkce symbolu revoluce a svobody, práce, moci. Literatura ovšem disponuje výrazovými prostředky, které dovolují symbolizovat kterékoli jiné slovní výrazy. Tak např. v básni E. A. Poea Havran se stává "havran" symbolem vracející se truchlivé vzpomínky, v básni S. K. Neumanna Nezrazuj je opět "žero" povýšeno na symbol fašistického ohrožení a násilí. Pro symbol je charakteristické, že obsahuje alespoň dva denotáty téže platnosti. Totéž platí pro texty, které jsou budovány na výstavbovém principu alegorie, neboť také zde dochází ke koncipování dvou denotovaných rovin, implikujících dva obsahové, k sobě navzájem relativně volně připojené významové celky. Alegorie tedy nepředstavuje výrazovou formu, ale výrazový prostředek symbolického typu, uplatňující se na textové úrovni, tzn. prostředek vyššího řádu, který co do způsobu výstavby může modifikovat kteroukoli finální textovou formu představovanou žánry.

Alegorie se představuje již na syntaktickém plánu literárního díla, a to ve formě přísloví. U přísloví představuje jejich doslovný překlad od jiného jazyka rovinu primárních denotátů, tzn. první významový plán, obdobně jako doslovný výklad u přísloví národních. U ruského přísloví "gorbatogo mogila ispravít" je jím význam: hrbatého napraví hrob, u anglického přísloví "people who live in glasshouses shouldn't throw stones" opět význam: lidé, kteří žijí ve skleněných domech, by neměli házet kameny. Alegorický význam těchto přísloví tvoří jejich druhou významovou rovinu, jejich vlastní komunikační cíl, jádro sdělení, anebo - jinak řečeno - jejich smysl. V prvním případě alegorický význam záleží na skutečnosti, jaký symbolický význam přiřadí komunikující jedinec slovu "gorbatogo", zdali například lakotu, hloupost, humor apod., totiž vlastnosti, které jsou pro lakomce, hlupáka, šprýmaře stejně charakteristické a neodmyslitelné jako hrb u hrbatého; obecně vymezení alegorického významu pak bude: teprve smrt dokáže změnit podstatné vlastnosti člověka. Obdobně alegorický význam druhého přísloví závisí na tom, zdali slovnímu spojení "glasshouses" přiřadíme symbolický význam důvěra, láska, manželství, anebo obecně mezilidské vztahy; alegorický význam by pak získal podobu: v mezilidských vztazích lidé musí zachovávat ohleduplnost.

Alegorický význam lze vymežit také jiným způsobem, jako významový prvek u různojazyčných přísloví, která představují funkční ekvivalenty. Např. ve vztahu k německému přísloví "kleinvieh mach auch Mist" (malý dobytek dělá také hnůj) české přísloví "malá ryba taky ryba", popř. ve vztahu k ruskému přísloví "obžegšis na moloke, duješ na cholodnuju vodu" (když se spálíš mlékem, foukáš i na studenou vodu) srbochorvatské přísloví "koga zmija ujede, zaj se i gušterca plaši" (koho uštkne had, ten se bojí i ještěrky).

Alegorie jako obecný výrazový prostředek fungovala již v nejstar-

ších obdobích vývoje písemnictví, např. v rámci žánru bajky nebo biblického podobenství, dále se uplatňovala jako univerzální jazyk středověké literatury. K svébytnému uplatnění alegorie dochází také v literatuře dvacátého století, např. v legálně publikované literatuře protifašistického odboje, popř. v části produkce science-fiction.

Do oblasti tropů vedle symbolu a alegorie jsou tradičně začleňovány kategorie eufemismus, disfemismus, ironie, invektiva, sarkasmus, hyperbola a z obecných estetických kategorií absurdita, komika a tragičnost. V těchto případech nejde již o výrazové prostředky z oblasti figur a tropů, tzn. o výrazové formy, které jsou vymezené pomocí mikrokompozičních, eliptických, inverzních, repetentních, deformujících, kryptografických, perifrastických, metaforických a symbolických výrazových prostředků, ale jde o základní způsoby postoje autora k tématu, o modalitu tématu zpracovaného výstavbovými tématy. Modalita tématu přirozeně je vytvářena výrazovými prostředky. Zřetelné je to zejména u forem, které se mohou uplatňovat na syntaktickém plánu; např. eufemismus může být budován také pomocí výrazového prostředku zvaného litotés (prostředek z oblasti repetentních figur, založený na zdvojené negaci). Pokud bychom však vyhodnotili sémanticko-gramatické kontexty, v nichž uvedené typy modality tématu uplatňují, zjistili bychom, že neexistuje přímá závislost mezi výstavbovými formami a jednotlivými typy modality.

Modalita je totiž záležitostí sdělení, výsledek autorova postoje a klasifikace ze strany čtenáře, přičemž tato klasifikace se ocitá mimo teorii, budující systém výrazových prostředků textu a tímto způsobem identifikující základní normy uměleckého obrazu. Z tohoto důvodu také problematika modality dílem spadá do teorie výstavby literatury, dílem do geneologie, která se stává pomezí disciplínou mezi teorií výrazových prostředků textu a teorií tematické výstavby literárního díla.

Mezi žánrové kategorie bývá začleňována parodie, persifláž či pamflet. Obdobně jako u alegorie se parodie, persifláž či pamflet uplatňují na textovém plánu literárního díla, ale nepředstavují výrazový prostředek z oblasti tropů. Naopak vyjadřují modalitu tématu. U těchto kategorií dále nedochází ke koncipování dvou, na sobě závislých, ale relativně samostatných významových kontextů jako u alegorie, ale pouze jednoho významového kontextu. Vytvářen je naopak dvojitý vztah k tématu, prvotní, výchozí - vážný, a druhotný, skrývaný - zlehčující anebo ironizující.

V procesu recepcce literárního díla nemusí nutně dojít k identifikaci skrývaného autorova postoje k tématu a naopak jako parodie, persifláž či pamflet mohou být v odlišném komunikačním kontextu recipována díla autorem vážně zamýšlená. V mnohém to závisí také na intenzitě, s jakou je vyjadřována modalita tématu; jiná situace je nepochybně u Cervantesova Důmyslného dona Quijota de la Mancha, jiná u Jarryho Nadsamce, jiná u děl tzv. Kozmy Prutkova či Járy da Cimrmana nebo ve Zpěvech hanlivých J. Hausmanna. V daných souvislostech by bylo možno hovořit o modálních výrazových

prostředcích, s jejichž pomocí dochází k žánrové metakomunikaci (parodie, perzifláž či pamflet negují funkční podstatu žánrových struktur), anebo je jimi na nižších výstavbových plánech literárního díla zprostředkovaně vyjadřován autorův vztah k tématu.

GENRE ALS AUSDRUCKSMITTEL DES TEXTES

Jiří Povelka

Die Genres verhalten sich im Prozeß der literarischen und breiter künstlerischen Kommunikation als Aufbaunormen oder System der Normen. Die Realisierungen dieser Aufbaunormen im Text sind auch als Ausdrucksmittel zu verstehen, die sich auf dem Niveau des ganzen literarischen Werkes (Textes) manifestieren, allerdings Mittel eines höheren Typus, die auf den elementaren Ausdrucksmitteln des Textes aufgebaut werden. Die Gattungstheorie, die sich zur Aufgabe macht, die Kategorie des Genres und das Funktionieren der Genresysteme in ihrer Komplexheit auszulegen, kann sich mit diesem Problem kaum mit Erfolg auseinandersetzen, solange ihre Forschungen auf einer exakten Vorstellung von der Stellung der einzelnen Genrekategorien im System der Ausdrucksmittel des Textes, d. h. in der "Grammatik" der Literatur nicht aufgebaut werden. In diesem Kontext, in Hinsicht auf die Theorie der Ausdrucksmittel des Textes, ist es möglich - so scheint es - die Probleme der Genres erfolgreich zu lösen, vor allem ist es möglich, ihre einzelnen Kategorien in die Zusammenhänge eines in einander verknüpften, sich jedoch entwickelnden Systems zu stellen, d. h. die Kategorien, die sich auf verschiedenen Ebenen der Struktur eines literarischen Textes mittels verschiedener elementarer Ausdrucksmittel des literarischen Werkes konstituieren und die ein verschiedenes Niveau der Allgemeinheit und der Normenabhängigkeit erreichen. Mein Vortrag bemüht sich, die Kategorien "Allegorie" und "Persiflage" von dem angegebenen Gesichtspunkt zu analysieren.